

social competence, which implies the continuity and multidimensionality of socialization, as a progressive movement of an individual to higher levels of adaptation in the path of its development, are characterized.

Key words: competence approach, institutions of out-of-school education, personality, educational process, competence.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2018

Р. Л. Сойчук

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК НАЙВАЖЛИВІША ХАРАКТЕРИСТИКА ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті обґрунтовано сутність відповідальності як смисложиттєвої цінності зростаючої особистості та необхідної умови виховання свідомого громадянина України. Установлено взаємозв'язок відповідальності із совістю та свободою особистості. Схарактеризовано основні типи відповідальності та проаналізовано особливості їх прояву в учнів у підлітковому та ранньому юнацькому віці.

Ключові слова: відповідальність, свобода, совість, особистість, смисложиттєва цінність, учні підліткового та раннього юнацького віку.

Постановка проблеми. Вибір європейського шляху розвитку суспільства є одним із найголовніших стратегічних завдань, оскільки йдеться про визначальні принципи державотворення – європейські цінності, які забезпечать демократичну перспективу та орієнтацію на стандарти європейської цивілізації, що мають утілюватися в повсякденному житті українців. Тому в добу суспільних викликів подальше становлення громадянського суспільства та ствердження української нації залежить від відповідальності кожної особистості в життєтворчій діяльності як громадянина Української держави.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Різні аспекти виховання смисложиттєвих цінностей особистості розглянуто в наукових працях педагогів П. Вербицької, О. Вишневського, І. Лебідь, О. Сухомлинської, К. Чорної та інших [9; 24]. Психологічні основи розвитку особистості в підлітковому та ранньому юнацькому віці характеризували І. Бех, М. Боришевський, І. Булах та ін. [5; 6; 8].

Теоретичні засади виховання відповідальності в підростаючого покоління обґрунтовано вітчизняними та зарубіжними дослідниками (К. Абульханово-Славська, І. Бех, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, А. Фурман та ін.) [2; 3; 17; 21; 23] та потрактовано ученими сутність феномену як особливий мотив людських вчинків. Саме відповідальність як одна із фундаментальних цінностей є стрижневим утворенням у ціннісному ставленні людини до себе та інших, що виявляється в готовності

здійснювати моральний вибір та керуватися ним у повсякденній діяльності й спілкуванні [16].

Аналіз стану дослідженості означеної проблеми свідчить про сталий інтерес вчених різних галузей знань до феномену. Проте соціокультурна ситуація, відстоювання цілісності й державності України, ствердження української нації, реформування системи освіти визначають нагальність підвищення уваги до виховання базових цінностей суспільства, соціально-значущих якостей особистості, її компетентності й готовності до вияву відповідальної громадянської позиції та патріотизму [16].

Отже, в умовах сьогодення виховання нових поколінь має включати формування свідомої відповідальності кожного представника за долю своєї країни, а, відповідно, і всього людства, що передбачає необхідність участі в політичному житті суспільства, сприяння зміцненню демократії і прогресивного розвитку національних цінностей [12, с. 118].

Наразі об'єктивно виникає потреба уточнити сутність поняття «відповідальність» як смисложиттєвої цінності зростаючої особистості, що є **метою** представленої наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема відповідальності особистості завжди була в центрі уваги вчених з галузей філософії, психології, педагогіки, зокрема досліджувалася мислителями від античних часів аж до сьогодення, які розглядали її у взаємозалежності людини й держави, моралі та права, свободи особистості та її вибору.

Звертаючись до філософії І. Канта, віднаходимо актуалізацію проблеми виховання у громадян відповідальності та підпорядкування почуттів розуму, що є визначальним у поведінці особистості, здатної до морального вдосконалення. Філософ, заглиблюючись у дослідження взаємозв'язку і взаємозалежності добробуту громадянина й держави, виокремлює серед системи духовних цінностей особистості свідомого громадянина такі як: відповідальність, свободу та совість [13].

У філософії Ф. Ніцше означений феномен постає в цілісності категорій (свободи, волі, совісті та відповідальності особистості), що формує образ «людини незалежної, гордої від усвідомлення надзвичайного привілею відповідальності, усвідомлення цієї рідкісної свободи, цієї влади над собою і долею, що пройняло до самої глибини і стало інстинктом, домінантним інстинктом» суверенної особистості, що володіє потужною волею на основі цінностей, які є мірилом поваги щодо себе та інших [14, с. 59-60].

Значна кількість сучасних наукових пошуків з теми відповідальності зумовила появу різноманітних трактувань цього терміна. Зокрема, «відповідальність» визначається як переживання особистістю покладених на неї кимось чи нею самою обов'язків, потреб безумовного виконання угоди, зобов'язання, здійснювання звітів своїх справ, дій та покладання на себе провини за можливі наслідки. Така здатність особистості у процесі життя бачити, виділяти, визначати проблеми, вчасно

їх усвідомлювати, передбачати та приймати відповідальне рішення, є втіленням істинного, найглибшого, принципового ставлення до життя, що передбачає уміння протистояти аморальним явищам, спокусам, деструктивним силам, проявляти моральне самозбереження [24, с. 4].

На переконання академіка І. Беха, відповідальність є «осмисленим рухом свідомості, який перетворює можливість на реальне здійснення вчинку» [3, с. 585]. На думку дослідника Д. Узнадзе, відповідальність є ключовою характеристикою особистості [21].

На основі аналізу наукових джерел з'ясовано, що феномен відповідальності особистості, який належить до багатоаспектних і багатовимірних понять тезаурусу проблеми дослідження, опрацьовано вченими, що ми розглянемо детальніше.

Отже, відповідність соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, суспільства) взаємним вимогам, соціальним нормам, загальним інтересам визначається як соціальна відповідальність, механізм якої припускає взаємодію її суб'єкта (носій) і об'єкта (перед ким відповідають) та взаємозв'язок із соціальними нормами, соціальним контролем, соціальною дією. За рівнем соціальної організації така відповідальність характерна для загального (відповідальність суспільства, держави), особливого (відповідальність групи, колективу, класу), одиничного (особиста чи персональна відповідальність) суб'єкта [18, с. 64-65].

Особливістю відповідальності є її постійність, що перетворює її на усвідомлене настановлення до готовності діяти належним чином. Відповідальна особистість завжди розглядає будь-які події як їх учасник. Виокремлюють такі сфери прояву відповідальної поведінки особистості: у системі «Я-інші»; життєвиявлення та самоствердження «Я» (праця, пізнання, матеріальне життя); інші особи та групи (діти, родичі, сім'я, інші); функціонування, становлення й саморозвиток «Я». Відповідальність відображає не лише ставлення до інших, а й до себе та характеризує самовідповідальність [16]. Така особистість відповідальна за думку, її зміст і наслідки та певну справу. Особистість, одухотворена мотивом відповідального звернення, отримання результату дії, самовдосконалюється [3, с. 585].

Громадянський аспект відповідальності як цінності досліджував А. Фурман, що дозволило розглядати це поняття через розуміння спрямування особистості на постійне вдосконалення себе як громадянина країни, активного, наповненого смыслом і сенсом життя. А це, насамперед, виявляється в соціальній самореалізації через освіченість, суспільну спрямованість і громадянську позицію, що визначає громадянську відповідальність особистості [26, с. 75]. Водночас дослідниця П. Вербицька визначає це як почуття відповідальності за долю й майбутнє, почуття обов'язку, у дотриманні правових та морально-етичних норм в усіх аспектах життєдіяльності людини, що постає як усвідомлення себе виразником інтересів своєї держави [9]. Важливою ознакою такої

відповідальності є дійовий характер громадянської спрямованості, глибинне проникнення в різновид активності, поведінки та діяльності особистості [6, с. 5].

Національний аспект означеного феномену, на думку М. Боришевського, передбачає усвідомлення особистістю відповідальності за сьогоднішнє і майбуттє української нації та характеризує її національну відповідальність [7, с. 140]. За наявності таких передумов відповідальна особистість здатна підніматися вище від власних потреб і цінностей, підпорядковуючи свою поведінку національним інтересам.

Своєю чергою Г. Шевченко пропонує вважати, що найвища відповідальність є перед предками і нащадками (у сутності – перед усім людством у нескінченній історичній протяжності його існування). Така відповідальність охоплює не лише те, що безпосередньо торкається особистості та її оточення, але й включає в «зону тривоги» і країну та її довкілля з усіма соціальними й екологічними проблемами [12, с. 125].

Відповідальність особистості не лише перед іншими членами суспільства, соціальними групами тощо, а й її відповідальність перед самою собою, що ототожнюється з почуттям обов'язку і здатністю звітувати про свої дії, визначається як моральна відповідальність особистості [19].

З погляду І. Беха, особиста відповідальність життєтворення забезпечує узгодження індивідуальних і суспільних інтересів та базується на усвідомленні свободи особистості, що завжди постає перед ситуацією вибору. Така стратегія конструювання визначення особистості пов'язана з утвердженням активності людини, її свободи [3].

Відповідальність концентрує усвідомлений особистістю суспільно значущий обов'язок та потребу в здійсненні морального вчинку. Саме за допомогою відповідальності формується й через неї відбувається зв'язок особистості з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність [3, с. 583]. На думку І. Булах, власне моральний вчинок є критерієм особистісного зростання особистості з позиції здатності брати на себе відповідальність [8]. Адже у вчинку проявляється свідоме ставлення вихованця до себе, до іншого, до громади, до народу, до держави, до нації. Смісл, або значення, яке вчинок має для дійової особистості, та водночас об'єктивне суспільне значення сходяться або розходяться залежно від того, чи стає суспільно значуще значущим для неї або протиставляється особистісно значущому [17, с. 439].

Здійснення спільних учинків (суспільно значущих) спрямоване на утвердження та відстоювання духовних і душевних цінностей, переоцінку й перетворення (утворення нової) морально-психологічної ситуації взаємодії. На переконання В. Татенко, спільний учинок передбачає вільне творення та практичне запровадження його учасниками системи моральних критеріїв, норм і правил, за якими мають намір проектувати своє життя. Відтак суб'єктна готовність особистості до індивідуального та

спільного з іншими вчинку розглядається як утілення вищих цінностей в їхньому загальнолюдському та конкретно-історичному вимірах. Така особистість спроможна долати егоцентризм та виявляти вчинкові (морально-творчі) ставлення до інших, насамперед, до своєї життєвої мети [20, с. 49-51].

Власне відповідальність є найважливішою самоцінністю особистості в підлітковому віці, яка являє собою інтегративне особистісне утворення. Особливістю розвитку відповідальності у цієї вікової групи учнів є трансформація у «відповідальність за інших» [8, с. 221]. Зокрема, це простежується під час вирішення суспільних справ, якими захоплюються, а також прослідковуються позитивні мотиви взаємопідтримки та взаємодопомоги один одному, безкорислива підтримка репутації (честі) друзів, однолітків при оцінюванні їхніх діянь як суттєвих і необхідних. Водночас вихованці проявляють інтерес до думок, почуттів та позицій значущих інших представників своєї національної спільноти [8, с. 247].

У ранньому юнацькому віці у зв'язку з потребою вихованця в суспільному визнанні активно формується позиція «я і суспільство» та «я у суспільстві». Тоді з'являється соціальна відповідальність та усвідомлення себе як соціальної особистості [22].

У період «формальної дорослості» простежуються його характерні ознаки: прагнення до самостійності та участі в суспільних процесах, формування власної системи цінностей та ціннісних орієнтацій з вагомою національною складовою [1; 16]; інтеграція в суспільство, а також особистісне, професійне, суспільне та національне самовизначення [16]. У цьому віці центральним новоутворенням виступає здатність особистості до особистісного й життєвого самовизначення, що базується на відповідальності [11].

Водночас з розумінням особистістю себе, свого «Я» та «Я» іншого, з інтеріоризацією суспільно значущих цінностей, з викликом можливостей учені пов'язують розуміння совісті як системи суспільно значущих моральних цінностей, яка розвивається швидше з того емоційного матеріалу, який робить індивіда психологічно сильним [3, с. 307]. Совість визначає напрямок вектора вибору, сенсу життя особистості та якість її вчинку, що віддзеркалює сформованість базових особистісних цінностей. Провідним критерієм совісті є усвідомлення стану, у якому особистість не бачить жодного зиску для себе, крім вигоди для іншого та справедливої ідеї. Сутність совісті полягає у відгуку на потребу іншої особистості, громади, держави, нації та постає як альтернатива егоїзму, що є духовно-моральною основою зростаючої особистості [4, с. 3].

Розвиток особистості є явищем соціальним, яке здійснюється у процесі оволодіння надбань культури та визначається мірою їх опанування вихованцем. Тобто особистість творить себе з матеріалу культури, який подається їй вихователями, громадою, суспільством. І. Бех стверджує, що

розвиток особистості має бути вільним, без насильства і примусу, адже особистість і свобода – це два боки однієї медалі. Людина як суб'єкт вільної (доцільної, свідомо мотивованої) діяльності й кваліфікується як особистість [3, с. 31]. Вершинним моментом переживання особистістю свободи є процес прийняття рішення та формування чіткого наміру, такого як «я повинен», що втілюється у вольовій дії [3, с. 32]. Заразом можна потрактувати свободу волі, яка виходить з власного «Я», як прояв індетермінізму» [5, с. 31] та як одну з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства, виявляє вищу духовну суть людини й цінність її життя [15, с. 595], а також як надцінність, фундаментальну характеристику людського існування. Адже «свобода не те, чим володіє особистість, а те, чим вона є за своєю суттю» [24, с. 4].

Нині немає нічого більш загальновідомого, «ніж ідея того, що кожен мусить обмежити свою свободу відповідно до свободи інших. Держава виступає умовою такого взаємного обмеження, а закони є власне цими обмеженнями» [10, с. 274]. Зростаючій особистості необхідна свобода як здатність приймати рішення і здібність до творчості, як відповідальність за перетворення вільного часу в якість розвитку, як розвиток у напрямі індивідуалізації [2, с. 39-40]. Свобода особистості є цілеспрямованою діяльністю, де детермінація дій відбувається безпосередньо в самій особистості, якщо вона здатна вносити корективи у свою діяльність та обставини, зважаючи на поставлену мету, якщо існують права й можливості самостійно обирати завдання, засоби, умови та креативно інтегрувати їх у життєдіяльність.

Зважаючи на викладене вище, відповідальність є усвідомленою свободою зростаючої особистості щодо прийняття моральних рішень, вибору цілей та адекватних засобів їх досягнення, вона (відповідальність) є детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність й поведінку особистості та її життя в соціумі. Суть відповідальності полягає насамперед у тих діях, які зростаюча особистість могла б здійснити, та в завданні, яке вона має виконати, а також у вчинку, якого вимагають від неї ситуації чи суспільні норми [16].

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок.

Таким чином, виховання відповідальності як смисложиттєвої цінності спрямоване на якісні зміни зростаючої особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці, що допомагає вільно робити вибір, приймати рішення та самостійно вирішувати питання, бути активним суб'єктом життєдіяльності як самодостатня особистість, громадянин держави Україна та представник української нації. Подальшого дослідження вимагає проблема розроблення інноваційних методик виховання відповідальності в учнів у закладах середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учебник для студентов вузов. – 2-е изд., исп. и доп. / Г. С. Абрамова. – М. : Академический проект, 2001. – 704 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности : сб. статей / под. ред. Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1981. – С. 19 – 44.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / Іван Дмитрович Бех. – Київ : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Бех І. Наголос – державницьке виховання / Іван Бех // Освіта. – 2014. – 6 – 12 листоп. (№ 47) – С. 3.
5. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2012. – 256 с.
6. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегії та цілей життєдіяльності особистості / М. Й. Боришевський // Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. М. Й. Боришевського. – Київ, 2004. – С. 5 – 16.
7. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / Мирослав Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – Київ : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 138 – 144.
8. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Булах Ірина Сергіївна. – Київ, 2004. – 581 с.
9. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна. – Київ, 2010. – 489 с.
10. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. Т. 1 / Георг Вильгельм Фредерик Гегель ; [сост., ред. А. В. Гулыга.]. – М. : Мысль, 1972. – 630 с.
11. Дубровина И. В. Психологическая готовность к самоопределению – основное новообразование ранней юности / И. В. Дубровина // Возрастная и педагогическая психология : хрестоматия : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан, В. В. Зацепин. – М. : Академия, 2001. – С. 229 – 232.
12. Духовно-культурні цінності виховання Людини : монографія / [Г. П. Шевченко, Т. Л. Антоненко, О. С. Белих та ін.]. – Луганськ : НОУЛІДЖ, 2013. – 332 с.

13. Кант И. Сочинения : в 6 т. Т. 6 / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1966. – 744с.
14. Ницше Ф. Генеалогия морали / Фридрих Ницше ; пер. с нем.– СПб. : Азбука ; Аттикус, 2011. – 224 с.
15. Политология : учеб. пособие для вузов / [сост. и ред. Н. И. Сазонов]. – Харьков : Фолио, 2001. – 831 с.
16. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей: Київ, 2018. – 40 с. Режим ресурсу: <https://ru.calameo.com/books/004064295569365eba3d5>
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб : Питер, 2001. – 720 с.
18. Соціологічна енциклопедія / [уклад. В. Г. Городяненко]. – Київ : Академвидав, 2008. – 456 с.
19. Суханов Е. А. Гражданское право : в 4т. / Е. А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 585 с.
20. Татенко В. О. Феномен соціалізації в контексті суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 3. – С. 44 –51.
21. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологической установки / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – Тбилиси : АНССР, 1961. – 211 с.
22. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Давид Иосипович Фельдштейн ; НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
23. Фурман А. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / Анатолій Фурман // Соціальна психологія. – 2015. – № 1. – С. 66 – 91.
24. Чорна К. Цінності консолідації української нації / Катерина Чорна // Освіта. – 2014. – № 44 (5635). – С. 4.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Abramova G. S. Vozrastnaja psihologija [Age-related psychology] : uchebnik dlja studentov vuzov. – 2-e izd., isp. i dop. / G. S. Abramova. – М. : Akademicheskij proekt, 2001. – 704 s. (in Russian)
2. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Razvitie lichnosti v processe zhiznedejatel'nost [Development of personality in the process of vital functions] / K. A. Abul'hanova-Slavskaja // Psihologija formirovanija i razvitija lichnosti : sb. statej / pod. red. L. I. Anciferovoj. – М. : Nauka, 1981. – С. 19 – 44. (in Russian)
3. Bex I. D. Vy`xovannya osoby`stosti [Parenting] : pidruchny`k / Ivan Dmy`trovy`ch Bex.– Ky`yiv : Ly`bid`, 2008. – 848 s. (in Ukrainian)

4. Bex I. Nagolos – derzhavny`cz`ke vy`xovannya [Emphasis is on state education] / Ivan Bex // Osvita. – 2014. – 6 – 12 ly`stop. (№ 47) – S. 3. (in Ukrainian)
5. Bex I. D. Osoby`stist` u prostori duxovnogo rozvy`tku [Personality in the space of spiritual development] / I. D. Bex. – Ky`yiv : Akademvy`dav, 2012. – 256 s. (in Ukrainian)
6. Bory`shevs`ky`j M. J. Gromadyans`ka spryamovanist` u konteksti strategiyi ta cilej zhy`ttyediyal`nosti osoby`stosti [Civic orientation in the context of the strategy and goals of the personality of life] / M. J. Bory`shevs`ky`j // Psy`xologo-pedagogichni umovy` vy`xovannya gromadyans`koyi spryamovanosti v yunacz`komu vici : nauk.-metod. posib. / za zag. red. M. J. Bory`shevs`kogo. – Ky`yiv, 2004. – S. 5 – 16. (in Ukrainian)
7. Bory`shevs`ky`j M. J. Nacional`na samosvidomist` ta identy`fikaciya gromadyan yak chy`nny`k demokraty`chny`x peretvoren` v ukrayins`komu suspil`stvi [National identity and identification of citizens as a factor in democratic transformations in Ukrainian society] / My`roslav Bory`shevs`ky`j // Social`no-psy`xologichny`j vy`mir demokraty`chny`x peretvoren` v Ukrayini. – Ky`yiv : Ukr. centr polit. menedzhmentu, 2003. – S. 138 – 144. (in Ukrainian)
8. Bulax I. S. Psy`xologichni osnovy` osoby`stisnogo zrostannya pidlitkiv [Psychological bases of the personal growth of adolescents] : dy`s. ... d-ra psy`xol. nauk : 19.00.07 / Bulax Iry`na Sergiyivna. – Ky`yiv, 2004. – 581 s. (in Ukrainian)
9. Verby`cz`ka P. V. Teorety`ko-metody`chni osnovy` gromadyans`kogo vy`xovannya uchniv`s`koyi molodi u zagal`noosvitnix navchal`ny`x zakladax [Theoretical and methodological foundations of civic education of pupils in general educational institutions]: dy`s. ... d-ra ped. nauk : 13.00.07 / Verby`cz`ka Polina Vasy`livna. – Ky`yiv, 2010. – 489 s. (in Ukrainian)
10. Gegel' G. V. F. Raboty raznyh let [Works of different years] : v 2 t. T. 1 / Georg Vil`gel'm Frederik Gegel' ; [sost., red. A. V. Gulyga.]. – M. : Mysl', 1972. – 630 s. (in Russian)
11. Dubrovina I. V. Psihologicheskaja gotovnost' k samoopredeleniju – osnovnoe novoobrazovanie rannej junosti [Psychological readiness for self-determination - the main neoplasm of early adolescence] / I. V. Dubrovina // Vozrastnaja i pedagogicheskaja psihologija : hrestomatija : ucheb posob. dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / sost. I. V. Dubrovina, A. M. Prihozhan, V. V. Zacepin. – M. : Akademija, 2001. – S. 229 – 232. (in Russian)
12. Duxovno-kul`turni cinnosti vy`xovannya Lyudy`ny` [Spiritual and cultural values of man's upbringing] : monografiya / [G. P. Shevchenko, T. L. Antonenko, O. S. Byely`x ta in.]. – Lugans`k : NOULIDZh, 2013. – 332 s. (in Ukrainian)

13. Kant I. Sochinenija [Writings] : v 6 t. T. 6 / Immanuil Kant. – M. : Mysl', 1966. – 744 s. (in Russian)
14. Nicshe F. Genealogija morali [Genealogy of morality] / Fridrih Nicshe ; per. s nem.– SPb. : Azbuka ; Attikus, 2011. – 224 s. (in Russian)
15. Politologija [Political science]: ucheb. posobie dlja vuzov / [sost. i red. N. I. Sazonov]. – Har'kov : Folio, 2001. – 831 s. (in Russian)
16. Programa «Nova ukrayins'ka shkola» u postupi do cinnostej [The program «New Ukrainian School» in advancing values]: Ky'yiv, 2018. – 40 s. Rezhy'm resursu: <https://ru.calameo.com/books/004064295569365eba3d5> (in Ukrainian)
17. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii [Basics of general psychology] / Sergej Leonidovich Rubinshtejn. – SPb : Piter, 2001. – 720 s. (in Russian)
18. Sociologichna ency'klopediya [Sociological Encyclopedia] / [uklad. V. G. Gorodyanenko]. – Ky'yiv : Akademvy'dav, 2008. – 456 s. (in Ukrainian)
19. Suhanov E. A. Grazhdanskoe pravo [Civil law]: v 4t. / E. A. Suhanov. – M. : Volters Kluver, 2008. – 585 s. (in Russian)
20. Tatenko V. O. Fenomen socializaciyi v konteksti sub'yektno-vchy'nkovogo pidxodu [The phenomenon of socialization in the context of subjective-behavioral approach] / V. O. Tatenko // Pedagogika i psy'xologiya. – 2015. – № 3. – S. 44 – 51. (in Ukrainian)
21. Uznadze D. N. Jeksperimental'nye osnovy psihologicheskoy ustanovki [Experimental foundations of psychological installation] / Dmitrij Nikolaevich Uznadze. – Tbilisi : ANSSR, 1961. – 211 s. (in Russian)
22. Fel'dshtejn D. I. Psihologija razvitija lichnosti v ontogeneze [Psychology of personality development in ontogenesis] / David Iosipovich Fel'dshtejn ; NII obshhej i ped. psihologii APN SSSR. – M. : Pedagogika, 1989. – 208 s. (in Russian)
23. Furman A. Gromadyans'ka vidpovidal'nist' osoby`stosti yak predmet psy'xologichnogo doslidzhennya [Civic responsibility of the person as a subject of psychological research] / Anatolij Furman // Social'na psy'xologiya. – 2015. – № 1. – S. 66 – 91. (in Ukrainian)
24. Chorna K. Cinnosti konsolidaciyi ukrayins'koyi nacyi [The values of the consolidation of the Ukrainian nation] / Katery'na Chorna // Osvita. – 2014. – № 44 (5635). – S. 4. (in Ukrainian)

Аннотация. В статье раскрыты содержательные особенности понятий «ответственность», «социальная ответственность», «гражданская ответственность», «национальная ответственность», «моральная ответственность», «личная ответственность» в контексте проблемы воспитания самодостаточного гражданина Украины. Установлены взаимосвязь и взаимозависимость ответственности с совестью и свободой личности. На основании междисциплинарного теоретического анализа

наукових джерел встановлено, що відповідальність є усвідомленою свободою особистості в прийнятті моральних рішень, виборі і адекватних способів їх досягнення, яка визначає життєдіяльність і поведінку особистості в суспільстві. Характеризуються особливості відповідальності особистості в підлітковому і ранньому юнацькому віці.

Ключові слова: відповідальність, свобода, особистість, життєва цінність, учні підліткового і раннього юнацького віку.

Annotation: The article reveals the substantive features of the concepts “responsibility”, “social responsibility”, “civil responsibility”, “national responsibility”, “moral responsibility”, “personal responsibility” in the context of the problem of educating a self-sufficient citizen of Ukraine. The interrelation and interdependence of responsibility with the conscience and freedom of the individual has been established. Based on an interdisciplinary theoretical analysis of scientific sources, it was found that responsibility is the conscious freedom of the individual in making moral decisions, choices and adequate ways to achieve them, which determines the life activity and behavior of the individual in society. The features of the responsibility of the individual in adolescence and early adolescence are characterized.

Keywords: responsibility, freedom, personality, life meaningful value, students of adolescence and early adolescence.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2018

**М. Я. Антоненко,
В. Є. Борова**

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ПЕРЕДШКІЛЬНОГО ВІКУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Анотація. У статті досліджено педагогічні погляди і практичні підходи В. Сухомлинського з питання розвитку мовлення дітей передшкільного віку. Обґрунтовані творчі ідеї педагога-новатора про вплив мовлення дитини на її розумовий розвиток. Охарактеризовано особливості проведення уроків мислення серед природи. Описано бачення В. Сухомлинським її ролі у розвитку мовлення і мислення дітей. Розкрито використання педагогом-гуманістом емоційно-естетичних стимулів активізації мовлення і розвитку емоційного інтелекту дитини дошкільного віку. Акцентовано увагу на значенні читання у формуванні мовної особистості. Подано логіку О. Сухомлинської в укладанні творів для дітей павлівського педагога у книзі «Я розповім вам казку. Філософія для дітей». Визначено перспективи подальших розвідок.

Ключові слова: розвиток мовлення, мислення, передшкільний вік,